

<https://doi.org/10.53656/his2021-4-3-russo>

Civilization Boundaries
Цивилизационни граници

РАЗМИСЛИ ЗА РУСОФОБИЯТА ВЪВ ВЕЛИКОБРИТАНИЯ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX В.

Д-р Любомир Кръстев

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Статията разглежда някои от най-важните аспекти от началното развитие на русофобията във Великобритания. През първата половина на XIX в. общественото мнение се променя от франкофобско към такова, насочено срещу Русия. Причините за това са политически и културни. Британците се страхуват от руския експанзионизъм и чувстват презрение към руснаците като към по-малко цивилизовани от останалите европейци. Голямо влияние върху британските обществени нагласи имат консервативните и деспотични политики на император Николай I. Така периодът между Виенския конгрес от 1815 г. и избухването на Кримската война е белязан от засилваща се русофобия, която оформя политическия мироглед на британците.

Ключови думи: русофобия; общественото мнение; Британска империя; Николай I; Дейвид Ъркхарт

В географския речник на Маккълак от 1841 г., когато се дава описание на Европа и нейното население, Русия е включена към европейския континент (McCulloch 1841, 823). Но дали повечето британци схващат Русия като част от континента? В своя статия от 1851 г. лондонският „Таблет“ информира за числеността на населението, която е достигната от европейците¹⁾, и допълва, че с Русия тя е 232 млн., а без нея – 183 млн. Сякаш включването на Русия в общата сметка е редно от гледна точка на сухата статистика и географията, но реално онези 49 млн. души не принадлежат фактически към Европа и вестникът счита, че е добре да се знае колко са истинските европейци²⁾. Но русофобията във Великобритания не е просто плод на злонамерени предразсъдъци към руския народ. Тя става част от британския обществен дебат, когато Британската империя започва да разглежда Русия като съперница за колониалните си интереси. До 1815 г. Франция е по-голяма заплаха за британците. Наполеон не застрашава единствено превъзходството на англичаните по море, но и фактически представлява предизвикателство към цялостната британска политическа, икономическа, финансова и социална система. Може ли британското общество толкова бързо да преориенти-

ра своите нагласи, така че от краен противник на френското влияние да трансформира своя мироглед към русофобия? Ако през 1814 г. Лондон се стреми да разгроми докрай Франция с помощта на Русия, то само четири десетилетия по-късно британците обединяват усилия с Наполеон III срещу руския цар в Кримската война. Какво се случва през тези четиридесет години и защо вековната омраза на англичаните към Франция е заменена с омраза към Русия? Ако се направи опит да се обясни това само чрез имперското съперничество между Петербург и Лондон, проблемът трудно може да се разбере в дълбочина. Голямото съперничество в имперската експанзия е по-характерно за втората половина на XIX в., а не толкова за периода до Кримската война. Освен това не бива да се забравя, че франкофобията в Англия не е мотивирана от разпределението на колониалните богатства на света, а поради непрестанните войни, които в Средните векове кулминират със Стогодишната война, а през ранното Ново време – с Деветгодишната война и Войната за испанското наследство. Колониален контекст имат Седемгодишната война и Американската война за независимост, но пък периодът от 1793 г. до 1815 г. е ожесточен и пряк военен сблъсък с епохални мащаби. Русия няма подобна история на конфронтация с Англия и двете страни имат добри отношения, почиващи на търговския обмен, общите военно-политически цели след 1793 г. и необходимостта от равновесие на европейските сили. Как става тази драстична трансформация тогава? Настоящата статия прави опит да хвърли светлина върху този въпрос.

Във великолепия труд на Джон Глисън, посветен на зараждането на русофобията във Великобритания, се настоява, че до 1815 г. британците гледат на руснаците по-скоро неутрално или дори положително (Gleason 1950, 14 – 15). В това има известни основания. Русия е сред най-важните държави от антифренската коалиция срещу Наполеон. Приносът ѝ за окончателната победа над Франция е неоспорим. Безспорни са и жертвите, дадени от руския народ в името на тази победа. Александър I държи много останалите Велики сили да признаят ролята на Русия за този триумф като първостепенна. В хода на „Лондонския антракт“ обаче³⁾ самочувствието на царя от победата е заменено от арогантното му отношение към другите съюзници (Nicolson 1968, 103 – 115). Дали защото през юни 1814 г. в Лондон руската делегация е придружена от ерцхерцогинята Катерина – голямата сестра на Александър, известна с нестабилното си поведение, дали защото, за ужас на Бурбоните и Торийската партия, царят се среща малко преди това с Жозефин дьо Боарне в Малмезон и предизвиква вълна от възмущение сред другите Велики сили, но имиджът на Александър I е засегнат сериозно. Другите държави от антифренската коалиция не могат да приемат претенцията, че Русия единствена има заслуга за разгрома на Франция. В крайна сметка, Тилзитският мир между Наполеон и Александър от 1807 г. не е забравен, нито участието на Русия на страната на Франция по време на Континенталната блокада. През 1807 г. Европа изглежда поделена на две сфери на влияние – едната е френска, но другата

е руска. Кампанията от 1812 г. и загубата на Наполеон действително заличава част от тези неприятни за коалицията спомени, но не напълно. Освен това Луи XVIII има неблагоприятното да изкаже публично виждането, че дължи благодарност за реставрацията си на трона най-вече на Великобритания. За Русия това е обида, непризнаване на нейната роля. За британците, които воюват от 1793 г. с Франция почти без прекъсване, това е обективна реалност. Но дори и руските историци не отричат, че ако гръбнакът на Наполеонова Франция е прекъснат от някого, то това не са нито англичаните, нито руснаците, нито австрийците или прусаките. Апогейт на Френската империя приключва още с „първите изстрели на испанската авантюра“ (Manfred 1972, 562). Тази „испанска язва“ е онова, което в най-голяма степен допринася за рухването на френската мощ. Не че някой признава тези заслуги на испанците по време на Виенския конгрес, пък и испанският представител във Виена през 1814 – 1815 г. дон Педро Лабрадор не постига друго, освен да се превърне в посмешището на конгреса и да пропусне всеки шанс Испания да получи достойно възмездие за своите усилия и жертви.

На самия конгрес отношението към Русия става все по-негативно. Интригата на Метерних по полския въпрос и последвалият скандал между руската и австрийската делегация биват използвани майсторски от Талейран за реабилитирането на Франция и изкарването на страната от дипломатическата изолация. Тайният договор от 3 януари 1815 г. между Франция, Австрия и Великобритания с антируска насоченост може и да е само блъф, но той отразява разрива в отношенията между Запада и Русия. Чрез този ход не само че Франция успява да влезе в съюз с Англия срещу Русия практически веднага след Реставрацията на Бурбоните, но и косвено бива подкрепена полската кауза. Без този съюз едва ли би се стигнало до споразумението за създаване на Полското кралство, клетата *Kongresówka*, както я наричат самите поляци, независимостта на която бива напълно ликвидирана от Николай I през 1831 г.

Означава ли всичко това, че русофобията в Англия се ражда по време на Виенския конгрес? Разбира се, подобно твърдение е пресилено.⁴⁾ В представите на британците Франция определено заема водещата роля на враг и конкурент. Но Виенският конгрес трасира няколко важни тенденции, които предстои да се засилят през десетилетията до избухването на Кримската война. Една от тях е свързана с нарастващото недоверие към руския цар, на него не може да се разчита, той е видян като нестабилен, мнителен, готов на резки промени в желанията и политиките си. Отдаването на мистицизма и особеното му отношение към православие го отдалечава от останалите европейски владетелски дворове. Но за преобладаващата част от британците тези обстоятелства едва ли имат някакво значение, тъй като самият английски крал Джордж III е смятан за луд от цяла Европа. За разлика от Джордж III обаче, Александър I е олицетворение на героизма в очите на повечето британци. Негативното възприемане започва с управлението на Николай I и именно в годините на неговото царуване истинската русофобия

във Великобритания се оформя в завършен вид, за да заеме мястото на доминиращата по-рано франкофобия.

Първите тревожни сигнали за непредвидимото състояние, в което се намираща Русия, са свързани с въстанието на декабристите и реакцията на властите по задържане на бунтовниците и потискането на движението. Виконт Странгфорд, който е посланик на Великобритания в Петербург, долага на външния министър Джордж Канинг, че руското правителство „не е направило достатъчно разкрития, за да оправдае многобройните арести“ (Lang 1949, 271). В британската преса е отразена всеобщата изненада от турбулентните събития, но „Каледониан меркюри“ съобщава, че подобни битки за власт „могат да се очакват от полуварварски народ“⁽⁵⁾. Идеята за нецивилизования характер на Русия и деспотизма на нейната власт се засилва още с възкачването на Николай I на престола. Разбира се, тези настроения са още по-силни във Франция, където крушението на просвещенските и републиканските идеи след смазването на декабристите е прието още по-критично. Именно от френската преса британците са повлияни да гледат критично към управлението на новия цар. Все пак консерватизмът през второто десетилетие на XIX в. във Великобритания е твърде силен, а и как могат британците да съдят Русия за прекомерна употреба на репресии само шест години след касапницата „Питърло“?

Много по-опасно за британците изглежда не толкова смяната на един руски цар с друг, макар в този случай съпроводено от бунтове и размирици, а войната на Николай с Персия от 1826 – 1828 г. С договора от Туркменчай от 10 февруари 1828 г. Русия фактически слага ръка върху обширни територии в Южен Кавказ. Войната от 1828 – 1829 г. срещу Османската империя добавя нови завоевания за Николай I в Азия. Засилва се колонизацията на Кавказкия регион, който е един от мостовите към Азия (Tzwetkova 2019, 269). Липсата на по-остра реакция от страна на Франция и Великобритания може да се обясни с участието на двете страни в коалиция заедно с Русия срещу Махмуд II по време на Гръцката война за независимост и поради факта, че Англия все още се управлява от торите, а Франция – от Бурбоните, но това се променя през 1830 г. В края на 20-те години на XIX в. лондонската преса дори публикува хвалебствени статии за достойното поведение на руската армия в тези войни, което е в контраст със сведенията за жестоките турски и персийски бойци.⁽⁶⁾ Но по-интересното е, че Лондон и Париж действат в синхрон, флотите им налагат европейското могъщество и тежкото минало на конфликт и недоверие, омраза и подозрение са на път да бъдат преодоляни. Изглаждането на противоречията между Англия и Франция се явява сериозен проблем за Николай I през 30-те и 40-те години на XIX в. и общественият облик на империята играе ключова роля за страните от Западна Европа.

Това, което слага началото на сериозния разрыв между Великобритания и Русия, е свързано с кризисната 1830 г. Николай трудно приема създаването на Белгия и е още по-недоволен от новоучредената Юлска монархия на Луи-Филип.

Но това са съображения от идеологическо естество за Русия. Полското въстание от 1830 г. съвсем не представлява само идеологическа заплаха за царя. Неговото жестоко потушаване трябва да демонстрира всякаква липса на колебания по въпроса кой е господарят в полските земи, и да подчертае, че Русия няма да отстъпи пред стремежите на поляците за политическа независимост.

Полският въпрос отваря голяма бездна в отношенията между Русия и Запада. Франция подкрепя открито полската кауза, връзките между френската и полската интелигенция са многобройни, а и френската подкрепа за Полша е ретроспективен жест към добрите отношения между поляците и французите от времето на Първата френска империя. Лондон също променя консервативния си мироглед след 1830 г. След три десетилетия в опозиция на власт идват вигите, начело с либерала Чарлс Грей като премиер и лорд Палмерстън във „Форин офис“. Последният е отявлан русофоб и привърженик (а понякога и поддръжник) на бунтовни и революционни движения в Европа, което му спечелва доста противоречиви оценки и омразата на „Жандарма на Европа“. В лицето на Палмерстън Великобритания намира изразител на едни крайни русофобски настроения, което е симптоматично за промяната в английското обществено мнение. През 30-те години на XIX в. се бележи своеобразен пик в русофобията на Запад, а с това и във Великобритания. Още през 1828 г. е публикуван памфлетът на Джордж Еванс, посветен на Русия, в който е изобличена социалната система, която според него е съставена от две класи – „на роб и господар“ (Evans 1828, 47). Най-добър пример за развитието на антируските настроения обаче е „Завещанието на Петър Велики“ – апокрифен документ с вероятен полски произход, който бива артикулиран още по времето на Наполеоновите войни, но става публично известен през 1836 г. с издадените от Фредерик Жиярде мемоари на дипломата Шевалие д'Еон. В тях са поместени четиринадесет точки, за които се предполага, че са политическото завещание на Петър I към неговите наследници. Точките дават указания за една макиавелистка политика, чрез която руските царе да постигнат световно господство (Gaillardet 1836, 170 – 176). Трудът на Жиярде добива голяма известност не само сред масовия читател, но е използван и като източник от историците във Великобритания в навечерието на Кримската война. Така през 1854 г. Уолтър Кели издава цялостна история на Русия, „съставена от най-достоверните източници“, в която са цитирани дословно точките от „Завещанието на Петър I“ от труда на Жиярде (Kelly 1854, 374 – 376).

Според „Завещанието“ Русия трябва да е в непрекъсната война, освен когато е нужно да се стабилизират финансите и да се изчака подходящ момент. Войната е средството за постигане на просперитет. Важно е да не се допуска никога независимост и обединение на полските територии в единна държава, а шведските територии трябва да се присъединяват поетапно. Точка осма диктува, че „ние трябва да разширяваме границата към Балтика и покрай бреговете на Черно море“. Едва ли буди изненада препоръката да се „напредва възможно най-много

към Константинопол“, но е любопитно и че Индия също следва да влезе в кръгозора на руската експанзия. Според този пропаганден манифест Русия е длъжна да се стреми към овладяване на Европа, но ако това не стане, тя трябва да настрои европейските държави една срещу друга и да ги подведе „да се разкъсат на парчета“. В крайна сметка, „така Европа може и трябва да бъде подчинена“ (Kelly 1854, 374 – 376). В своята история на Русия британският автор не пропуска да отбележи, че съществуват спорове за автентичността на документа, но твърди, че въпреки тази полемика политиката на Русия в последния век следва курс на поведение, който не противоречи особено на четиринайсетте точки от „Завещанието“ (Kelly 1854, 373). Днес историческата наука приема версията, че въпросният документ е фалшификат, който цели да zlepостави руската империя и да внуши безпокойство у Запада за нейните намерения на Велика сила. Отчитат се явни разлики и допълнения в по-ранни и по-късни публикации на документа, стилистиката и конкретните параметри на завещанието говорят, че едва ли би могло да се състави към последните години от живота на Петър I. Макар и фалшификат, „Завещанието на Петър Велики“ не е необходимо да е непременно истинско, за да изпълни замисъла на неговите разпространители. Както и „Протоколите на Сионските мъдреци“ – доказан антисемитски фалшификат, описващ ционисткия план за световно господство, така и „Завещанието“ изпълняват ясна пропагандна функция. С тях се цели оправдаването на агресията към набедените за изпълнители на тайни проекти за завладяването на човечеството от силите на злото. Както протоколите на сионските мъдреци са „разрешителното“ на Третия райх за преследването на евреите, така „Завещанието на Петър Велики“ трябва да легитимира всяка политика на другите държави, насочена срещу Русия.

Но през първата половина на 30-те години на XIX в. дипломатът с русофобски наглasi Дейвид Ъркхарт е твърдо решен да докаже на света истинността на „Завещанието“. Според него Европа трябва да внимава да не бъде прегазена под напора на „славянските орди“ (Urquhart 1835, 2). Затова е добре Русия да бъде атакувана със съкрушителна сила, тъй като тя самата няма да се задоволи с онова, което има, и в удобен момент ще премине в настъпление (Urquhart 1835, 147). Освен да разпространява антируските си виждания сред британците, за чието добро приемане свидетелстват многобройните издания на неговите текстове, Ъркхарт прави много повече от обикновена антируска пропаганда. През 1836 г., в качеството си на секретар на британското посолство в Константинопол, Ъркхарт организира експедицията на шхуната „Виксен“, чрез която се цели доставка на боеприпаси за черкезите, воюващи с руснаците по планинските хребети на Западен Кавказ. „Виксен“ е прихваната от руския флот и впоследствие корабът и неговият товар са конфискувани от руските власти. Това обаче предизвиква международен скандал, който заплашва да се трансформира във военен сблъсък между Великобритания и Русия. В крайна сметка, Палмерстън излиза от ситуацията, като отзовава Ъркхарт от Константинопол и отрича правителството на Негово

Величество да има общо с инцидента (Tzvetkova 2019, 368). Но обществото на Острова е гневно от изнесените данни за конфискуваната шхуна, която е собственост на британски търговци. Циркулират обвинения спрямо руската блокада на свободната търговия и в очите на много британци действията на контрабандистите изглеждат оправдани. Британската преса не пести критики и към външния министър Палмерстън и отчита рисковете от задълбочаване на конфронтацията с Русия. Като цяло обаче, британските управляващи кръгове не са особено афектирани от целия епизод и в долната камара, където аферата „Виксен“ се обсъжда през март 1837 г., дебатите са ориентирани повече около лекомисленото поведение на Палмерстън, отколкото до въпроса с руската експанзия в Кавказ като заплаха за британската колониална империя (Gleason 1950, 195).⁷⁾

Най-ожесточената критика към Русия обаче е насочена директно към управлението на Николай I и е дело на френски автор, който също получава голяма популярност във Великобритания. „Русия през 1839 г.“ е обширен памфлет, представен от Астолф дьо Кюстин като пътепис. Авторът разказва за своите впечатления от пътешествието си до Русия през 1839 г. в епистоларна форма, като отбелязва, че писмата му са описания на руската действителност и се базират на личните му наблюдения по време на пътуването му.⁸⁾ Критиката на Астолф дьо Кюстин е насочена към всичко в Русия – управлението, културата, бита, характера на руснаците. Той е недоволен от отношението на руските власти към него самия, защото по думите му „на руската граница с всеки чужденец се отнасят като с обвиняем“ (Custine 2004, 67). Усещането му е, че се намира „пред входа на Империята на страха“ (пак там). Понякога Кюстин се възхищава на руснаците за качествата, които имат, но счита, че хубавите неща, които се създават, обикновено са на прекомерно висока цена (Custine 2004, 76). „Русия е страна, в която творят най-велики дела в името на най-жалки резултати“, смята той (Custine 2004, 62). Това е отнесено към редица постижения на руската държава, например изграждането на Петербург наред неблагоприятни за целта условия, строителството на кораби с ниско качество и неефикасна държавна администрация, която е внушителна по брой и нищожна като потенциал. „Петербург е военен лагер, превърнал се в град“ (Custine 2004, 87).

За системата на управление има още по-крайни заключения: „Руската империя – това е дисциплината на военния лагер вместо държавно устройство; това е обсадно положение, издигнато в ранг на нормално състояние на обществото“ (Custine 2004, 83). Оправдаването на тази система е обяснено така: „Този народ, лишен от свободно време и свободна воля, не е нещо повече от стълпотворение на тела без души. Потръпвам само като си помисля, че на това огромно множество от ръце и крака му се пада една-единствена глава. Деспотизмът е смесица от нетърпение и мързел: ако правителството беше малко по-търпеливо, а народът по-деен, щеше да е възможно да се постигнат същите резултати на по-ниска цена. Но тогава какво би станало с тиранията?“ (Custine 2004, 83). И още: „Мързел без отдих, тревожно бездействие – ето какъв е неизбежният резултат на северното

самодържавие“ (Custine 2004, 94). В по-ранни френски пътеписи, посветени на Русия, също се откриват част от тези мотиви. Франсоа Мари дьо Фромон пише за Русия през 1817 г., че експанзията е същностна черта на нейната политика и тя няма да се промени. Година по-късно излиза от печат памфлетът на Жан-Франсоа Жеоржел, в който е отправена сурова критика към характера на самите руснаци, а вярата на хората в православието се определя като нецивилизовани предразсъдъци (McNally 1958, 179-80). Но в работата на Астолф дьо Кюстин като че ли се събират всички предишни обвинения, критики и откровени клевети към Русия и се добавят доста нови такива.

Кюстин описва руснаците като хора, които могат да понесат тежката участ на живота в Русия само ако „постигнат забравата, да се откъснат от реалността – това е единственото желание на всички тукашни хора“ (Custine 2004, 94). Това според него е така, защото „при такива условия, отдаде ли се на размисъл, човек се осъжда на непоносима тъга. В Русия разговорът е равнозначен на заговор, мисълта се равнява на бунт“ (Custine 2004, 94). Авторът на пътеписа смята за положително, че Николай I е харесван от своите поданици, но според него „ентузиазмът им е принуден: това е любовта на стадото към овчаря, който го храни, за да го убие“ (Custine 2004, 98).

Крепостничеството е повод за тежка критика към несправедливата социална система. Кюстин е объркан от особения парадокс една страна да е представлявана и охарактеризирана от селяните, които обаче в същото време не разполагат с никакви права. Той емоционално набляга на страховете на тази безправна каста от продажба на земята и смяната на собственици, за съдбата им на „хора-растения“ и фактически „роби“ (Custine 2004, 100 – 101). Той не разбира защо при тези очевидни разлики между Запада и Русия руснаците се стремят да изглеждат и да се държат като французи, англичани, германци...; „Поразява ме прекомерното безпокойство на руснаците, що се отнася до мнението, което чужденецът може да си състави за тях. Едва ли някой друг може да проявява по-голяма независимост. Те непрестанно се тревожат от впечатлението, което страната им произвежда у страничния наблюдател. Какво ли щеше да стане с немците, англичаните, французите, с всички други европейски народи, ако стигнеха до подобна детинщина?“ (Custine 2004, 58). Цялата руска цивилизация е построена върху неистини и неумело копирани модели от чужди страни, а „народът и знатните са принудени да присъстват на това оскверняване на истината“ (Custine 2004, 55). Но ако все пак съществуват някакви същностни черти, характерни за руснаците, то те са смесица от „византийската дребнавост и татарската свирепост“ (Custine 2004, 57). Кюстин определено не вижда възможност от Русия да произлезе нещо добро, а намира, че руснаците „са склонни да се превърнат в още по-зли и по-диви“, да са выпльщание на понятието „северни варвари“ (Custine 2004, 59).

В писмо единадесето се разкриват чертите на Николай I. Императорът внушава у Кюстин страх, лицето му изразява страдание, въпреки благородните черти,

които пътешественикът не му отрича. Николай е описан като човек, смазан от огромната отговорност на една необятна империя, в която всяко решение трябва да бъде продиктувано от волята на самодържеца. Това не е нито образ на самодоволен варварски вожд, нито просветен владетел от европейска величина. Николай е странен типаж на деспот страдалец, тиранин, който, собствено, е в окови. Тиранията е неизбежна в такава обстановка, защото, за да функционира подобна власт, всяко действие в държавата следва да се подчини на стремежа властта да се укрепва, нейното разхлабване е немислимо. „Дори мухата, влетяла в императорския дворец по време на церемония, унижава императора – той смята, че природата дава лош пример със своята независимост. Всяко същество, което монархът не успява да покори на узаконения си произвол, в неговите очи е войник, бунтуващ се срещу своя сержант в разгара на битката“ (Custine 2004, 112).

Кюстин дава и своето обяснение защо е нужен такъв репресивен режим: „Колкото по-добре опознавам Русия, толкова по-добре разбирам защо императорът забранява на своите поданици да пътуват, и защо затруднява достъпа на чужденци до тази страна. Политическият режим в Русия не би издържал и двадесет години на свободни отношения със Западна Европа“ (Custine 2004, 115). Оценките на Кюстин са преднамерена пропаганда, която нанася значителни вреди по образа на Русия сред европейците, книгата му е забранена в пределите на Руската империя. Но обвиненията в деспотизъм и нецивилизованост намират благоприятна почва във Великобритания. Интересно е да се подчертае, че както и при Жиярде със „Завещанието на Петър Велики“, така и „Русия през 1839 г.“ намира път към Острова през Франция. Русофобията замества омразата към врага отвъд Ла Манша не без усилията на френската публицистика.

От друга страна, през 30-те и 40-те години на XIX в. в руското общество бива лансирана „концепцията за принципното, изначалното отличие на Русия от Запада“ (Georgieva 2015, 23). За консервативни дейци като Михаил Погодин и кръга на славянофилите около Алексей Хомяков, Иван Киреевски и Константин Аксаков идеята за противопоставянето на Русия срещу Европа цели да подчертае величието на Русия, да я възвеличае като достоен член на „клуба“ на Великите сили и да затвърди нейния имидж на могъща империя. Оценката на руската идентичност от втората четвърт на XIX в. е отлично доловена от изследователката Тина Георгиева: „В идейните представи на ранните славянофили от времето на Николай I мисълта за Русия като особен свят до голяма степен е продукт на националното осъзнаване и накърненото патриотично чувство. Противопоставянето на Русия на Запада в славянофилската интерпретация се старее да провокира у руското общество интерес към собственото си развитие, да го подтикне да опознае миналото си и да уважава достиженията си. То е вик срещу подражателността, характерна за руския образован елит, призив за повече патриотизъм в мисленето и действията им. Насочено е навътре, към собственото си развитие, изисква дисекция на своя

собствен организъм и се стреми да обърне руския елит към едни по-патриотични възгледи“ (Georgieva 2015, 24).

Руските националисти от този период не биха искали Русия да се вълнува особено от мнението на Запада за нея, една суетност, подиграна от Кюстин. Но този дискурс също не може да даде отговор за мястото на Русия в световната политика, не може да дефинира идентичността на империята – азиатска или европейска. Николай I прави неуспешен опит да вземе „най-доброто“ от двата свята. В този си стремеж обаче единственото му постижение е да задълбочи бездната между управляваната от него империя и Европа.

В опит да промени тази тенденция, през 1844 г. Николай I решава да направи обиколка на няколко европейски държави и лично да укрепи авторитета на Русия. Крайната точка на неговото пътуване е Великобритания. Притеснителните сигнали за отрицателния облик на Русия в тази страна го подтиква да използва личната си харизма, за да спечели британския елит на своя страна и да скрепи добрите отношения между руската и британската корона. Посещението на царя има и друга цел – да се издейства подкрепа от Англия за плановете му по отношение на Османската империя. В разговор с британския премиер Робърт Пийл Николай директно разкрива своите намерения: „Турция трябва да се унищожи“ (Stockmar 1873, 108). Пред министъра на външните работи лорд Абърдийн царят настоява: „Турция е умиращ човек. Можем да опитаме да го поддържаме жив, но няма да успеем. Той ще, той трябва да умре“ (Stockmar 1873, 106). И понеже съдбата на Османската империя е и без друго предрешена, царят счита, че Англия и Русия трябва да се разберат предварително как да процедират с османското наследство. Николай не вярва на Юлската монархия и се чувства застрашен от ролята ѝ в Ориента, затова Франция следва да се изолира чрез съюз между Лондон и Петербург. Но той не разбира, че Великобритания не може да допусне да подкрепи руските експанзионистични интереси за сметка на османските територии. Кралят на Белгия Леополд I пише интересно писмо до племенничката си кралица Виктория, в което споделя опасенията си от опита на Русия да вбие клин между Англия и Франция: „Неговата [на Николай] политика, естествено, е да разделя колкото е възможно двете Западни сили, той е твърде слаб да се справи собственоръчно с Ориенталския въпрос“⁽⁹⁾.

Въпреки гаранциите на руския посланик в Лондон Брунов, че визитата „на нашия августейши суверен в Англия изпълни всичките ни желания и осъществи всичките ни надежди“ (Tatishchev 1886, 612), посещението е пълно дипломатическо фиаско и поредна стъпка към влошаване образа на Русия в страната. Въпреки желанието си да впечатли кралската двойка със своите европейски маниери, Виктория споделя в дневника си виждането на съпруга си Алберт, че Николай I притежава „един нецивилизован ум“.⁽¹⁰⁾ Няколко дни по-рано тя записва първите си впечатления относно импозантната фигура на императора, която според нея е внушителна, но в очите му „има нещо диво, което е отблъскващо“.⁽¹¹⁾ Скритото

презрение на английския елит е допълнено от откритата атака на британската преса. Вестник „Пънч“ препоръчва британците да посрещнат императора с такава студенина, че „автократът да се почувства в Сибир.“⁽¹²⁾ Много голямо въздействие върху британските обществени представи за Русия през това посещение от 1844 г. оказва и полският въпрос. „Жестокостите, с които е съпроводено унищожението на Полша“, припомня „Морнин кроникъл“, „оставят петно върху императорската мантия от сибирски белки.“⁽¹³⁾ В хода на кореспонденцията с чичо си Леополд I Виктория доверява по повод визитата на царя, че контактът ѝ с Луи Филип ѝ се струва много по-сърдечен и приятен.⁽¹⁴⁾

Всичко това идва да покаже, че към през 40-те години на XIX в. Русия и нейният владетел са обект на значителни подозрения и британците имат много критичен поглед към водената от царя политика. В противовес на това отношенията с Франция се подобряват и Луи Филип е разглеждан в светлината на съюзник и приятел на Великобритания въпреки доводите на Николай I, че Орлеанската династия няма легитимни права върху френския трон. Но пресата от двете страна на Ла Манша не се интересува от разбиранията на Романови за монархическата солидарност, подчинена на договора за Свещен съюз от 26 септември 1815 г. между Австрия, Прусия и Русия. Не е случаен фактът, че още по време на Виенския конгрес Франция и Великобритания отказват да подпишат документа, на който Русия толкова много държи. В годините след Виенския конгрес негативното отношение на френската и британската страна към засилващия се консерватизъм на Русия само се е засилило. В този смисъл не е напълно ясно защо Брунов вижда пътуването на Николай до Англия през 1844 г. като успех, тъй като няма индикации, че руската дипломация постига реални положителни резултати.

Ключово значение за засилването на антируските настроения в Англия имат и революциите от 1848 – 1849 г. Именно в техния контекст се проявява за пореден път и по категоричен начин политиката на европейския „жандарм“, на консервативния стожер на легитимизма (Figes 2010, 92). За Франция поредната революционна авантюра завършва с възкачването на Луи Наполеон – първо като президент, а от 2 декември 1852 г. като император. Година по-рано, веднага след преврата на Наполеон от 2 декември 1851 г., Палмерстън отново ръководи „Форин офис“ и дори на своя глава решава да артикулира симпатията си към новия Бонапарт. От февруари 1852 г. пък външен министър става лорд Малмсбъри, който е личен приятел на Наполеон. Това е ясен сигнал, че на новата власт във Франция не само не се гледа враждебно, а се търсят средства за близост и сътрудничество.

Западът е разтревожен от новините за смазването на революцията във Влашко и Молдова през 1848 г. (Figes 2010, 93). Унгарската революция и нейното потушаване с руска помощ пък затвърждава образа на Николай сред европейската интелигенция като на яростен крепител на стария режим. Затова и Палмерстън насърчава провеждането на политика, която да е ориентирана към стабилизиране

на Османската империя и подпомагане на нейното въоръжаване, за да може да играе ролята на противовест срещу нарастващата руска мощ и отговор за руската агресия (Figs 2010, 99).

Отрицателните нагласи към Русия са видни и по време на участието ѝ на Големото изложение в Лондон през 1851 г. Поради лоша организация много от руските експонати не са представени за деня на откриването. Кралица Виктория, която посещава руската секция на 19 май, коментира, че „секцията е почти напълно празна“.¹⁵ Към края на май руската секция е дори затворена и главният комисар за изложението Гаврил Каменски я открива отново чак на 7 юни, след като ценните руски експонати най-после биват доставени. Обективно погледнато, Русия демонстрира страхотни образци на изкуството и впечатляващи луксозни предмети. Изложени са красиви позлатени бронзови свещници, петербургски порцелан, скъпа мебелировка от дърво.¹⁶ Дори оръжията от Кавказ допълват цялостния колорит на изложбата. Виктория по-късно признава, че намира руската изложба за „много добра“. Особено ѝ харесват вазите от малахит и скъпите бижута.¹⁷ Но всичко това не отговаря на основната идея на изложението, което е насочено най-вече към индустрията, технологиите, машините и изобретенията. Скъпоценностите, луксозните мебели и изящната посуда не би следвало да са единственото достойно за показване от една Велика сила. Не на последно място, защото технологичният напредък е важен белег за цивилизованост. Богатство, постигнато със средновековни средства, лишени от научния прогрес, говори за ориенталската същност на подобна страна, за нейната изостаналост от модерните тенденции в Западна и дори в Централна Европа. Британската публика вижда в иновациите прогрес и възприема изложението като повод за национална гордост. Богатството на една страна е равностойно на положението на индивида в нея и няма национално величие без „индивидуално богатство“, коментира лондонският „Ера“. Британската преса не пропуска случай да критикува руското участие на изложението, като фокусът не е върху експонатите, а се изобличава системата, която ги е произвела.

Разглеждането на русофобията във Великобритания през първата половина на XIX в. е важна тема, която е благоприятна за актуални аналогии с мястото и имиджа на Русия днес. Могат да се изведат няколко важни заключения. На първо място, това е проблемът за възприемането на Русия като варварска държава, която не принадлежи на европейската цивилизация. Този въпрос сериозно занимава обществените дейци във Великобритания през разглеждания период и се явява фундамент, върху който стъпва разпространението на русофобските нагласи. Руската политика и нейната имперска същност представляват друг важен акцент в полемиката около ролята на Петербург в международните отношения. Западните държави и техните граждани пропускат да се вгледат в обстоятелството, че също изграждат огромни империи, и укорително съдят руската експанзия. Под влиянието на мощен пропаганден устрем общественото мнение на Острова се

формира не толкова от реалните опасности, които руският империализъм носи на британците, колкото от тиражирането на памфлети и статии с антируска насоченост и понякога лишени от обективност. Но ефикасната пропаганда не може единствено да обясни тези отрицателни нагласи. Ключов фактор в развитието на ранната русофобия е свързан с ролята на цар Николай I, който не успява да се адаптира в динамичния политически климат на Европа. Онова, което царят защитава с всичките си сили, е кауза, отдадена на поддържане на стария ред, който се оказва лишен от бъдеще. На дневен ред са мощни нови идеологии и потискането им създава условия за опасно натрупване на напрежение, което има разрушителен за старите империи потенциал. Просперитетът на тези империи зависи не от това кой по-решително смазва недоволството, а от умението да се правят смели реформи в подходящия момент.

Благодарности. За настоящото изследване дължа благодарност на програмата на МОН „Млади учени и постдокторанти“.

БЕЛЕЖКИ

1. Използвайки справочника на Маккълак.
2. Tablet, 3 may 1851. Vol. XII. #577, p. 10.
3. Конференция от юни 1814 г. в Лондон между представителите на Великите сили, с която се подготвя бъдещият конгрес във Виена.
4. Интересна версия за обтегнатите отношения между Александър I и Великобритания може да се изведе от разкритията на историчката Елизабет Спароу, която загатва за ролята на британската агентура в атентата на Павел I. Sparrow, E. Secret Service. British Agents in France, 1792 – 1815. London, 1999. pp. 223 – 240. Френската пропаганда не пропуска да уязвява Александър I за това, че съюз между Петербург и Лондон е съглашателство с убийците на баща му.
5. Caledonian Mercury, 9 February 1926. p. 2.
6. London Evening Standard, 7 April 1828. p. 3.
7. Подробен анализ по въпроса с Ъркхарт и аферата „Виксен“ прави Джон Глисън (Gleason 1950, 165 – 204). Интересна и приносна е и интерпретацията по темата на българската изследователка Цветелина Цветкова (Tzvetkova 2019, 362 – 378).
8. Книгата е публикувана през 1843 г. в Брюксел и на следващата година в Париж. След това започват да излизат преводи, включително и на английски език в навечерието на Кримската война. За настоящата статия е използван българският превод от 2004 г.
9. Leopold to Victoria, 28 June 1844. In: Arthur Benson (ed.) The Letters of Queen Victoria. Vol. 2. London 1908. p. 20

10. Queen Victoria's Journals. Queen Victoria's drafts. Vol. 2. 5 June 1844. p. 18.
11. Queen Victoria's Journals. Princess Beatrice's Copies. Vol. 17. 2 June 1844. p. 180.
12. Цит. по М. Cybowski, Growling the very purest Russian: Punch and Tsar Nicholas I's Visit to London in 1844. In: <https://victorianist.wordpress.com/2017/09/04/growling-the-very-purest-russian-punch-and-tsar-nicholas-is-visit-to-london-in-1844/> (5 март 2020 г.)
13. Morning Chronicle, 1 June 1844, p. 4.
14. Victoria to Leopold, 4 June 1844. In: Arthur Benson (ed.) *The Letters of Queen Victoria*. Vol. 2. London 1908. p. 13.
15. Queen Victoria's Journals. 19 May 1851. [Princess Beatrice's copies.] Vol. 31. p. 251.
16. Evening Mail. 2 May 1851. #12691. p. 7.
17. Queen Victoria's Journals. 11 June 1851. [Princess Beatrice's copies.] Vol. 31. p. 290.

REFERENCES

- Benson, A., 1908. *The Letters of Queen Victoria*. Vol. 2. London.
- Custine, A., 2004. *Rusia prez 1839 g*. Sofia.
- Cybowski, M. 2017. *Growling the very purest Russian: Punch and Tsar Nicholas I's Visit to London in 1844*. Available from: <https://victorianist.wordpress.com/2017/09/04/growling-the-very-purest-russian-punch-and-tsar-nicholas-is-visit-to-london-in-1844/> (5 март 2020 г.)
- Evans, G. 1828. *On the Designs of Russia*. London.
- Figes, O. 2010. *The Crimean War*. London.
- Gaillardet, F. 1836. *Mémoires du Chevalier d'Éon*. Paris.
- Georgieva, T., 2015. *Konservatizam i natsionalizam v Rusia*. Sofia. [in Bulgarian]
- Gleason, J. 1950. *The Genesis of Russophobia in Great Britain: A Study of the Interaction of Policy and Opinion*. Harvard University Press.
- Kelly, W. 1854. *The History of Russia, From the Earliest period to the Present Time, Compiled from the most authentic sources*. London. Vol. I.
- Kyustin, A., 2004. *Rusia prez 1839 g*. Sofia. [in Bulgarian]
- Lang, D., 1949. *The Decembrist Conspiracy Through British Eyes*. In: *The American Slavic and East European Review*, 8 (4) (Dec., 1949), 262 – 274;
- Manfred, A., 1972. *Napoleon Bonapart*. Sofia. [in Bulgarian].
- McCulloch, J., 1841. *A Dictionary, Geographical, Statistical and Historical*. Vol. 1. London.
- McNally, R., 1958. The Origins of Russophobia in France: 1812 – 1830. *The American Slavic and East European Review*, 17 (2) , 173 – 189.

- Nicolson, H. 1968. *The Congress of Vienna. A Study in Allied Unity, 1812 – 1822*. New York.
- Sparrow, E., 1999. *Secret Service. British Agents in France, 1792 – 1815*. London.
- Stockmar, E 1873. *Memoirs of Baron Stockmar*. Vol. 2. London.
- Tatishchev, S., 1886. Imperator Nikolay I v Londone v 1844 godu. *Istoricheski vestnik*, **23** (3).
- Tsvetkova, Tz., 2019. Ruskata kolonizatsia na Kavkaz (1785 – 1864). Sofia. [in Bulgarian]
- Urquhart, D., (1835). *England and Russia*. London.

REFLECTIONS ON RUSSOPHOBIA IN BRITAIN IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

Abstract. This article explores some of the most important aspects of the beginnings and early development of Russophobia in Britain. In the first half of the 19th century public opinion started to shift from Francophobia to Anti-Russian sentiment. The reasons for this were political and cultural. Britons were afraid of the Russian expansionism and felt contempt for the Russians as being less civilized than other European nations. A great impact on the British perception of Russia made Emperor Nicholas I and his conservative and despotic policies. Thus, the period between the Vienna Congress of 1815 and the outbreak of the Crimean War was marked by increasing Russophobia, that shaped the political view of the British people.

Keywords: Russophobia; British public opinion; Nicholas I; Marquis de Custine; David Urquhart

✉ **Dr. Lubomir Krustev, Assist. Prof.**

Department of Modern and Contemporary History

Faculty of History

University of Sofia

Sofia, Bulgaria

E-mail: lckrustev@uni-sofia.bg